

**SUMERCE KAYNAKLARA GÖRE ÖLÜLER DİYARI'NIN YERİ***

Ömer KAHYA**

Öz

Birçok Eskiçağ toplumu gibi Eski Mezopotamyalılar da ruhun varlığına ve ölümden sonra hayatın farklı bir âlemde devam ettiğine inanmaktaydılar. Bir kimse öldükten sonra cenaze âyinleri gerçekleştirilerek ruhunun öteki dünyaya, diğer tabirle ölüler diyarına gitmesi sağlanırdı. Bu çalışmada ölülerin ruhlarının nerede ikamet ettikleri üzerinde durulacaktır. Bu hususun aydınlatılabilmesi için öteki dünyanın yeri hakkında bilgi veren Sumerce kaynaklar ile uzmanların konu hakkındaki düşünceleri gözden geçirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Eski Mezopotamya, Sumerce metinler, ölüler diyarı.

Abstract**Location of the Netherworld According to Sumerian Sources**

Ancient Mesopotamians, as in most of ancient societies, believed existence of soul and continuation of life in another world after death. When a person died, in order to send the spirit of the

* Bu makale 2013 yılında Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne sunulan yazarın "Sumerce Metinlere Göre Eski Mezopotamya'da Öteki Dünya Anlayışı" başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

** Ankara Üniversitesi, Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü, Sumeroloji Anabilim Dalı. kahyao@ankara.edu.tr

death to the netherworld, some funerary rituals were being performed. In this study, it is emphasized that where the location of the netherworld. In order to find an answer to this question, Sumerian sources which inform about location of the netherworld will be studied and scholars' thoughts about the subject will be revised.

Keywords: *Ancient Mesopotamia, Sumerian texts, netherworld.*

Tanrılara hizmet etmek için yaratıldıklarına inanan Eski Mezopotamyalılar ölüm sonrasında yaşamın başka bir âlemde devam ettiğini düşünmekteydiler. Günümüzde olduğu gibi o dönemlerde de ruhun varlığına ve ölümle birlikte bedenden ayrıldığına inanılmaktaydı. Ruhun bedeni terk etmesinin ardından ölümler diyarına gidebilmesi ve oranın bir sâkini hâline gelebilmesi için bir takım âyinlerin yerine getirilmesi şarttı.¹ Farklı bir âleme geçiş yapan bu varlığa (ruha) Sumercede *gidim* Akadcada ise *eṭemmu* denilmiştir.² Burada ele alacağımız asıl mesele bu ruhların ikamet ettikleri âlemin neresi olduğudur.

Çalışmamız Sumerce kaynakları esas almakla birlikte inceleyeceğimiz metinlerin sadece Sumerlilerin inanç ve âdetlerini yansıttığını düşünmek yanlış olur. Sumerce, bu halkın siyasî ve etnik olarak yok oluşundan sonra da edebî ve dinî alanda kullanılmaya devam etmiştir. III. Ur Devri'nden günümüze çok az sayıda edebî metin ulaştığından inceleyeceğimiz Sumerce kaynakların tamamına yakını Eski Babil Dönemi'nden kalanlardır. Daha sonraki dönemlere tarihlenen metinlerin III. Binyıl'a ait gelenek ve inançları aksettirdiği bilinmektedir. Ancak bunları ne ölçüde koruduğu ve yansıttığı belirsizdir. Mesela "Urnamma'nın Ölümü" adlı metin sadece Eski Babil Devri kopyalarından bilinse de aslında III. Ur

¹ Cenaze âyinleri ve ölümler için yapılan sunular hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Jagersma 2007: 292. Cenaze âyini gerçekleştirilmeyen ya da ölü sunuları almayan ruhların başta yakınları olmak üzere insanların kulaklarından bedenlerine girerek ya da rüyalarında görünerek rahatsızlık verdiklerine inanılmaktaydı, bkz. Potts 1997: 226 vd.; Black-Green 2003: 88 vd.

² Bkz. CAD E, 397 vd. Bir kimse öldüğü zaman bedeninden im "rüzgâr" çıktığına inanılmaktaydı. Muhtemelen son nefesle birlikte ortaya çıkan ve iki dünya arasında kalmış durumdaki im, ancak cenaze âyinlerinin gerçekleştirilmesiyle öteki dünyaya gidebilir ve bir *gidim*'e (ölüler diyarındaki insan ruhuna) dönüşebilirdi bkz. Katz 2010: 116 vd. Henüz ölümler diyarı sâkini hâline gelmemiş insan ruhu için im "rüzgâr" kelimesinin tercih edilmesi dikkat çekicidir. Bu durum muhtemelen ruhun görülemez olmasıyla da bağlantılıdır.

Hanedanı'nın kurucusu Urnamma'ya ait olduğundan daha eski bir tarihte meydana getirilmiş olmalıdır. Aynı şekilde III. Ur Devri'ne tarihlenen bir metinde İnanna'nın ölüler diyarına yolculuğundan bahsedilmesine rağmen, "İnanna'nın Ölüler Diyarına İnişi" mitine ait tablet ve parçaların hepsi Eski Babil tarihli. Bu edebî eserlerin daha eski tarihli metinlerden kopyalandığı anlaşılmaktadır. Yalnız aynı edebî metne ait III. Ur ve Eski Babil nüshaları arasında farklılıkların bulunabildiğini belirtmek gerekir.³ Asıllarıyla kopyaları arasındaki farklılıklar, bize Eski Babil Dönemi'nde bu metinler kopyalanırken eklemeler veya çıkarmalar yapılmış olabileceğini gösterir. Bazı Sumerce edebî eserlerin, daha eski bir metin esas alınmadan, bu dönemde meydana getirilmiş olabilecekleri ihtimalini de unutmamak gerekir. Bu sebeple ele aldığımız yazılı belgelerdeki düşünce ve inançları sadece Sumerlilere mal edemeyeceğimizden bunların sahipleri olarak dönem insanının hepsini kapsayan "Eski Mezopotamyalılar" ifadesini kullanmak daha doğrudur.

Sumerce kaynaklarda öteki dünya için kur, aralı, ganzer, ki, ki-gal, ki-ür ve urugal gibi birçok kelimenin yanı sıra bir takım deyimler de kullanılmaktadır.⁴ "Dağ, dağlık bölge; memleket; yabancı ülke; ölüler diyarı" gibi çeşitli karşılıkları bulunması sebebiyle hangi anlamda kullanıldığını tespit etmekte en çok zorlandığımız ve konuyla ilgili Sumerce belgelerde en sık karşılaştığımız kelime kur'dur.

Yeraltında bulunduğu şeklindeki yaygın görüşten farklı olarak Eski Mezopotamyalıların ölüler diyarını doğudaki dağlarla ilişkilendirdiklerini, bildiğimiz kadarıyla ilk defa Jacobsen dile getirmiştir.⁵ Wiggermann, Geller ve Katz da bazı Sumerce kaynakların ölüler diyarını yeryüzünde bir yer olarak tasvir ettiğini ileri sürmektedir.⁶ Çalışmamızda önce ölüler diyarını yeraltına konumlandığını düşündüğümüz kaynakları ve daha sonra yeryüzünde bir dağ ya da dağlık bölge olarak tasvir ettiği iddia edilen metinleri inceleyeceğiz.

Ölüler âlemini yeryüzünün altında betimleyen ifadeler "İnanna'nın Ölüler Diyarına İnişi", "Dumuzi ve Geştinanna", "Dumuzi'nin Ölümü", "Udug-hul" ve "Gilgameş, Enkidu ve Ölüler Diyarı" isimli metinlerde

³ Veldhuis 2003: 31.

⁴ Literatürde genellikle "ölüler diyarı (netherworld)" olarak geçen ölüm sonrası dünya için bu çalışmada ölüler diyarının yanı sıra ölüler âlemi, öteki dünya, ölüm sonrası hayat ve yer altı dünyası gibi farklı ifadeler kullanılmıştır.

⁵ Jacobsen 1987: 176 not 25. Yazar ayrıca ki-gal "büyük yer" teriminin ölülerin meskeni olarak düşünülen yeryüzünün altındaki aşağı yer için kullanıldığını söylemektedir, bkz. Jacobsen 1987: 206 not 1.

⁶ Wiggermann 1999: 219; Geller 2000: 41 vd.; Katz 2003: 54.

rastlıyoruz. Bunlar içerisinde öteki dünyanın yeryüzünün altında bulunduğu düşüncesi, en açık şekilde “Udug-hul” ve “Gilgameş, Enkidu ve Ölüler Diyarı”nda dile getirilmektedir. Diğer kaynaklarda ise ölümler âleminin yerin altında tasvir edildiği sonucuna ancak bazı ifadelerin yorumlanması ile ulaşılmaktadır.

“Gilgameş, Enkidu ve Ölüler Diyarı” adlı mitin asıl hikâyeye herhangi bir ilişkisi bulunmayan giriş kısmında büyük tanrıların hâkimiyet alanları ile ilgili üç ayrı bölgeden söz edilmektedir: An göğü alırken Enki yeri almakta ve ölümler diyarı da Ereškigal’e hediye edilmektedir.

Gilgameş, Enkidu ve Ölüler Diyarı 8-13⁷:

8. an ki-ta ba-da-bad-rá-a-ba
9. ki an-ta ba-da-sur-ra-a-ba
10. mu nam-lú-u₁₀-lu ba-an-gar-ra-a-ba
11. u₄ an-né an ba-an-de₆-a-ba
12. ^den-líl-le ki ba-an-de₆-a-ba
13. ^dereş-ki-gal-la-ra kur-ra sag-rig₇-bi-šè im-
ma-ab-rig₇-a-ba
8. Gök yerden bölündüğünde,
9. yer gökten ayrıldığında,
10. insanlığın adı konulduğunda,
11. An göğü aldığında
12. ve Enlil yeri aldığında,
13. ölümler diyarına gelince Ereškigal’e çeyiz olarak verildiğinde...

Görüldüğü üzere gök ve yer iki ayrı parça olarak tasavvur edilmiştir. Gök ve yerin ayrılışından bahsedilirken ölümler diyarından söz edilmemesi, yerin bir parçası olarak düşünüldüğü izlenimi vermektedir. Burada kur kelimesi tercih edilmiştir ancak Ereškigal ismini oluşturan unsurlardan “büyük yer” anlamındaki ki-gal, öteki dünya için kullanılan isimlerdendir. Bu ifade, yeryüzü ve yeraltından oluşan kozmik parçanın büyük kısmını ölümler diyarının kapladığı şekilde bir düşüncenin varlığına delil sayılabilir. Nitekim I. Binyıl’a tarihlenen Akadca metinlere göre yer; insan ruhlarının oturduğu “üst yer”, Ea’nın (Sum. Enki) oturduğu “orta yer” ve 600 Anunnaki’nin bulunduğu “alt yer (ölümler diyarı)” olmak üzere üç parçadan oluşmaktadır.⁸ Fakat yukarıdaki satırlarda insanların yaşadığı yer ve Enki’nin yeri gibi bir ayırım yapılmamıştır.

⁷ Gadotti 2005: 303, 328 vd.

⁸ Horowitz 1998: 16 vd. Burada “insan ruhları (*ziqīqī amēlūti*)” ile yeryüzünde yaşayan insanlar kastedilmektedir. Ölüler âlemindeki insan ruhları için *eṭemmu* kelimesi kullanılmıştır, bkz. CAD E, 397.

Mitin giriş kısmından asıl hikâyeye gelecek olursak Gilgameş İnanna'nın *huluppu*-ağacını büyüden etkilenmeyen yılan, Anzu kuşu ve hayalet kızdan geri alır ve keserek İnanna'ya sunar. İnanna bunun üzerine Gilgameş'e ağacın kerestesinden yaptığı *pukku* (davul ya da top) ve *mikku*'yu (tokmak ya da sopa) hediye eder. Gilgameş'in *pukku* ve *mikku* ile yaptığı şeylerden rahatsız olan Uruklu dulların şikâyetleri ve genç kızların haykırırları bu nesnelere ölüler diyarının dibine düşmesine sebep olur. Devam eden satırlardan ölüler diyarının yeraltında bulunduğu açıkça anlaşılmaktadır.

Gilgameş, Enkidu ve Ölüler Diyarı 164-168⁹:

164. ^{ḡiṣ}ellag-a-ni ù ^{ḡiṣ}E-KID-MA-ni dūr kur-ra-šè
ba-da-an-šub
165. šu-ni mu-ni-in-du₁₁ sá nu-mu-un-da-du₁₁
166. ḡir-ni mu-ni-in-du₁₁ sá nu-mu-un-da-du₁₁
167. abul ganzer igi-kur-ra-ka dūr im-ma-ni-in-
gar
168. ^dbil-ga-mes ír im-ma-an-pà sig₇-sig₇ ì-ḡá-ḡá
164. Onun *pukku*'su ve *mikku*'su ölüler diyarının dibine düştü.
165. O elini uzattı fakat ona ulaşamadı.
166. O ayağını uzattı fakat ona ulaşamadı.
167. O ölüler diyarının önü (olan) *ganzer*'in kapısında oturdu.
168. Gilgameş gözyaşı döktü ve solgunlaştı.

İnanna'dan aldığı *pukku* ve *mikku*'yu kaybeden Gilgameş üzüntü içerisinde *ganzer*'in kapısında oturmaktadır. *Ganzer*, Sumer edebî metinleri içerisinde sadece “İnanna'nın Ölüler Diyarına İnişi” ve “Gilgameş, Enkidu ve Ölüler Diyarı” mitlerinde görünür. IGI.KUR.ZA işaretleriyle yazılan *ganzer*, “yeryüzü, ölüler diyarı, ölüler diyarının önü, ölüler diyarının kapısı” anlamlarına sahiptir.¹⁰ Kelime, 167. satırda “ölüler diyarının önü” nitelemesiyle, devam eden satırlarda ise “ölüler diyarı” karşılığında geçmektedir.¹¹ Hikâyenin devamında Enkidu'nun *pukku* ve *mikku*'yu geri getireceğini söylemesi üzerine Gilgameş kölesine, “eğer bugün ölüler diyarına ineceksen sana nasihat edeceğim, nasihatimi tut!”

⁹ Gadotti 2005: 310, 370 vd.; ETCSL c.1.8.1.4.

¹⁰ Bkz. ePSD; CAD G, 43; Horowitz 1998: 287; Katz 2003: 85 vd.

¹¹ İlgili satırların tercümesi şöyledir: 174-175. Kim benim topumu¹ ölüler diyarından geri alacak? Kim benim tokmağımı¹ *ganzer*'den geri alacak? Kelime 178-179, 224 ve 232. satırlarda yine benzer ifadelerle geçmektedir, bkz. ETCSL c.1.8.1.4. Nesnelere aynı yere (ölüler diyarının dibine) düştüğüne göre bu satırlardaki *ganzer* ile ölüler diyarının kastedildiği açıktır.

demektedir. Bu cümlede Enkidu'nun ölümler diyarına gidişi e_{11} "inmek" fiili ile ifade edilmiştir.¹² Esasen e_{11} fiili, hem (w)*arādu* "inmek" hem de zıttı *elû* "yükselmek" karşılıklarına sahiptir.¹³ Buradan anlaşılacağı üzere fiil aşağıya ya da yukarıya doğru yapılan hareketleri belirtmektedir.¹⁴ Normalde insanlar ölmeden öteki dünyaya gidemezler fakat burada Enkidu kendi isteğiyle ölümler âlemine inmektedir.

Galla, ala, dimme, dima, asag, lil gibi kötü demonlara karşı yazılmış büyümlü sözleri (incantation) içeren "Udug-hul" (Ak. *utukkû lemñûtu*), ölümler âleminin yeryüzünde bulunmadığını açık şekilde ortaya koyan ifadeleri içermektedir. Büyümlü sözler, demonları kovmak ve neden oldukları hastalıkları gidermek için kullanılmaktaydı. Bu serideki konuyla ilgili satırlar ise şöyledir:

Udug-hul 846-849, 854¹⁵:

846. ki-gub-ba- \bar{r} zu¹ ^dutu-è-da nu-me- \bar{r} a¹

847. ki-gub-ba<-zu> ^dutu-šú-šè nu-me-a

848. ú-gu₇-zu ú-gu₇ gidim-e-ne-ke₄

849. a-nag-zu a-nag g[idi]m-e-ne-ke₄

...

854. ki-ùr kur-ra-ka-ke₄ kúkku-zu-šè ğen-ba

846. Senin yerin doğuda değildir,

847. senin yerin batıya doğru değildir.

848. Senin yiyeceğin ruhların yiyeceğidir.

849. Senin içme suyun ruhların içme suyudur.

...

854. Ölümler diyarının temelindeki karanlığına git!

Burada demona yeryüzünden gitmesi emredilmektedir. Meskeninin doğuda ve batıda bulunmadığı ifade edildikten sonra yiyecek ve içeceğinin ölümler âlemindeki insan ruhlarının (gidim) yiyecek ve içeceği olduğu

¹² Gadotti 2005: 376 st. 182-183. tukum-bi u₄-da kur-šè mu-ni-in- e_{11} -dè na ga-ri na-ri-ğ_{u_{10}}} hé-dab₅.

¹³ "Gilgameş, Enkidu ve Ölümler Diyarı" st. 242'de fiil bu kez "yükselmek" anlamında kullanılmıştır.

¹⁴ Geller, metinde Gilgameş'e ait eşyaların düştüğünü belirtmek için kullanılan šub fiilinin "atmak" karşılığına da geldiğini ve böylece bu nesnelerin bir dağa atılmış olmasının yeraltına düşmesinden daha akla yatkın olduğunu söylemektedir. Ayrıca Enkidu'nun *pukku* ve *mikku*'yu almak için ölümler diyarına inişini gösteren e_{11} "inmek; yükselmek, çıkmak" fiilinin ise Enkidu'nun dağa çıkışını belirttiğini iddia etmektedir, bkz. Geller 2000: 48.

¹⁵ Geller 1985: 80 vd.

vurgulanmıştır. Bu ifadelerden demonların insanlar içerisinde bulunmamaları gerektiği ve asıl ikametgâhlarının ölüler âlemi olduğu anlaşılmaktadır. Daha önceki satırlarda yer alan cümleler olmasaydı kur kelimesinin hangi anlamda kullanıldığı kesinlik kazanmazdı. Metindeki “ölüler diyarının temeli” ifadesinden yeraltı dünyasında farklı seviyelerin bulunduğu sonucuna ulaşılabilir. “Gilgameş, Enkidu ve Ölüler Diyarı” st. 164'te geçen “ölüler diyarının dibi” ifadesi de farklı seviyelere sahip ölüler âlemine işaret eder. Bazı Sumerce metinlerde geçen “7 gök” ve “7 yer”¹⁶ ifadeleri, eğer gök ve yerin 7 kattan oluştuğunu belirtmek için kullanılmışsa, aşağıda ele alacağımız “İnanna'nın Ölüler Diyarına İnişi” mitinde söz edilen tanrıçanın ölüler diyarına giderken geçtiği 7 kapı, ölüler diyarının 7 katıyla ilişkili olabilir.

Demonların ölüler âleminin temelinden mezara doğru uzanan bir yol aracılığıyla yeryüzüne çıkabildikleri bilgisini aşağıdaki satırlardan edinmekteyiz.

Udug-hul 250-252¹⁷:

250. a-ra-li-a ğiri [mu]-ʿun¹-ne-ʿe¹-ġar

251. ʿurugal¹-la ká mu-ʿun¹-ne-ʿe¹-ġál

252. abul^dutu-šú-a-šè è-meš

250. Arali'deki patika onlar için serilir.

251. Mezarda kapı onlar için açılır.

252. Onlar gün batımının kapısına doğru ayrılır.

Katz, metinde geçen “gün batımının kapısı” deyimini ile mecâzi olarak mezarın kastedildiğini düşünmektedir.¹⁸ Biz ise bu ifadenin ölüler âleminin kapısı için kullanıldığı kanaatindeyiz. Nitekim Nergal ve Ninisina için yazılmış ilahileri içeren bir metinde ölüler âleminin “ışığın olmadığı gün batımının yeri” olarak nitelenmesi bu görüşümüzü destekler.

Ninisina ve Nergal'e İlahi 10¹⁹:

10. kur ki utu-šú ud nu-ġál-ba^dbí-ti[?]-ir šu-ni
šúm-mu

10. Ölüler diyarı, ışığın olmadığı gün batımının yeri, Bitu'ya emanet edilmiştir.

¹⁶ Sumerce kaynaklardaki “7 gök” ve “7 yer” ifadelerinin geçişleri için bkz. Horowitz 1998: 208-220.

¹⁷ Geller 1985: 34-35.

¹⁸ Katz 2003: 28.

¹⁹ Zólyomi 2010: 417 vd.

Nergal'e ait bir ilahi olması sebebiyle metinde geçen kur kelimesinin “ölüler diyarı” karşılığında kullanıldığından şüphe etmiyoruz. Kur, “ışığın olmadığı gün batımının yeri” şeklinde betimlenmektedir. Aynı ifade, Eski Akad Dönemi'nde Umma'nın yöneticisi (énsi) olan Lu-Utu'nun Sumerce kitabesindeki “gün batımının yerinin hanımı Ereškigal'e ...”²⁰ cümlesi içerisinde tanrıçanın unvanı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bizce öteki dünya için “gün batımının yeri” denilme sebebi, güneşin batı ufkundan gözden kaybolarak öteki dünyaya inmesi düşüncesidir. Nitekim “Nannaya'nın Ölümüne Ağıt” adlı metinden böyle bir inancın var olduğunu öğrenmekteyiz.

Nannaya'nın Ölümüne Ağıt 88-89²¹:

88. ^dutu en²-gal-a-ra-li-ke₄

89. ki-kúkku u₄-šè ù-mu-ni-in-ku₄ di-kù-zu ì-kud-dè

90. ^dnanna-a ud-nú-a nam-zu hé-tar-re

88. Utu, aralı'nin ulu beyi,

89. karanlık yeri aydınlatığında senin davanı yargılayacak.

90. Nanna, uyku gününde kaderini belirlesin.

Bu ifadelerden tanrı Utu'nun gece vaktinde ölüler diyarına inip oraya ışık sağladığı çıkarımı yapılmaktadır.²² Hititçe metinlerde de güneş tanrıçasının geceleri yer altı dünyasına inip orayı aydınlatığından bahsedilir.²³ Aynı şekilde Nanna'nın uyku gününde yani dolunay²⁴ zamanında ölüler diyarında bulunduğunu öğrenmekteyiz. Anlaşılan dolunay zamanı ayın yeryüzünden görülememesi ve güneşin de her akşam batı ufkundan gözden kaybolması nedeniyle öteki dünyaya indiklerine inanılıyordu. Ağıt, Utu'nun ölülerini yargıladığı, ay tanrısı Nanna'nın ise kaderlerini belirlediği bilgisini de sunar. Tanrı Utu yeraltına indiğinde, yani yeryüzü gün ışığından mahrum kaldığında, ölüler âlemi karanlıktan kurtuluyor olmalıdır. Güneş tanrısının, batı ufkundan aşağı inip gece boyunca yer altı dünyasını geçtiği ve sonrasında doğu ufkundan yükselerek

²⁰ “Lu-utu'nun Kitabesi” st. 1-2: ^dereš-ki-gal nin ki-utu-šu₄-ra, bkz. Katz 2003: 352 vd. Katz'a göre kitabedeki “gün batımının hanımı” ifadesi batıya işaret ettiğinden metin ölüler diyarını yeryüzüne konumlandırmaktadır.

²¹ ETCSL 5.5.2; Kramer 1960: 62; Katz 2003: 223;

²² Kramer 1960: 63; Heimpel 1986: 146; Katz 2003: 50, 223.

²³ Sevinç Erbaşı 2013: 157. Eski Mısır'da da güneş tanrısının yeraltına inerek orayı aydınlatığı inancı bulunmaktadır, bkz. Hart 2012: 79 vd.

²⁴ ud-nú-a kelimesi, ud/u₄ “gün (ışığı)” + nú/ná “yatmak” + a “isim yapma son eki” unsurlarından oluşmaktadır. Sözlüklerde bu kelime için “yeni ay, dolun ay” (bkz. ePSD) ya da “ayın kaybolduğu gün” (bkz. *bubbulu* CAD B, 298) karşılıkları verilmektedir.

ölüler diyarını terk ettiği ve tekrar yeryüzünü ışıtmaya başladığı şeklindeki bir kurgunun varlığından söz edebiliriz.²⁵ Yukarıda bahsettiğimiz ki^(d)utu-šú “gün batımının yeri” ifadesinin karşıtı olan ki/kur^(d)utu-è “gün doğumunun yeri/ülkesi”, yine öteki dünyanın (urugal) unvanı olarak “Enki ve Dünya Düzeni” st. 376 ve “Nungal A” st. 9’da karşımıza çıkmaktadır. Fakat Artemov’a göre bu metinlerde geçen “gün doğumunun yeri/ülkesi” deyiimi ölüler diyarının doğuda bulunduğunu göstermektedir.²⁶ Biz yeraltına bir uçtan girip diğer uçtan çıkan tanrı Utu’nun gittiği ve geldiği yeri belirttiğini düşündüğümüz “gün batımının yeri” ve “gün doğumunun yeri” deyimleriyle ölüler âleminin kastedildiği kanaatindeyiz.

“İnanna’nın Ölüler Diyarına İnişi”nde edebî metinlerde hırslı ve tuttuğunu koparan bir tanrıça olarak karakterize edilen İnanna’nın kız kardeşi Ereškigal yönetimindeki ölülerin meskeni yeraltı dünyasına inişi anlatılmaktadır. Tanrıça, ölüler diyarının kapıcısı Bitu’ya kız kardeşinin öldürülen kocası için düzenlenen cenaze âyinine katılmak niyetiyle geldiğini söylese de öykünün içeriğinden Ereškigal’in hüküm sürdüğü ölüler âlemini ele geçirmeyi amaçladığını anlıyoruz. İlk satırlarda geçen ifadeler bize öteki dünyanın yerin altında tasavvur edildiğini düşündürmektedir.

İnanna’nın Ölüler Diyarına İnişi 1-4²⁷:

1. [an-gal-ta ki-gal-šè ģ]eštú-ga-ni na-an-gu[b]
 2. dinğir [an-gal]-ta [ki-gal-šè] geštú-ga-ni na-an-[gub]
 3. ^dinanna an-gal-[ta ki-gal-šè] ģeštú-ga-ni na-an-[gub]
 4. nin-ğ₁₀ an mu-un-šub ki mu-un-šub kur-ra ba-e-a-e₁₁
1. Büyük gökten büyük yere (inmeyi) aklına koydu.
 2. Tanrıça büyük gökten büyük yere (inmeyi) aklına koydu.
 3. Tanrıça İnanna büyük gökten büyük yere (inmeyi) aklına koydu.
 4. Hanımım göğü terk etti, yeri terk etti (ve) ölüler diyarına indi.

İlk üç satırda ölüler diyarı için ki-gal “büyük yer” denilmektedir. Daha sonraki satırda ki-gal yerine kur tercih edilmiştir. Burada ki-gal ile kur kelimelerinin eş anlamlı kullanıldıkları açıktır.

²⁵ Bu görüş daha önceden Ragavan tarafından dile getirilmiştir, bkz. Ragavan 2013: 202.

²⁶ Metinlerin ilgili kısımları ve Artemov’un görüşü için bkz. Artemov 2012: 15 vd.

²⁷ Kramer 1951: 1; Sladek 1974: 103, 154; ETCSL c.1.4.1; Katz 2003: 12, 16. Metne ait tüm parçaların Eski Babil Devri’ne tarihlendiği söylenmektedir bkz. Katz 2003: 15 not 40.

Mitin daha sonraki satırlarında tanrıçanın amacı uğruna çeşitli şehirlerde terk ettiği tapınaklar sayılmaktadır.²⁸ Buccellati, şehirlerin yazılış sırasını dikkate alarak tanrıçanın güneyden kuzeye doğru olan ilerleyişinin, İsin-Larsa Dönemi'nde ölü kült merkezi olarak belirlenen, ölüler âlemi tanrılarının ikametgâhı ve mitin Akadca versiyonunda ölüler diyarı olarak ifade edilen Kutha istikametine doğru olduğunu söylemektedir.²⁹ Katz, Buccellati'nin bu iddiası hakkında, metinlerde herhangi bir bilginin olmadığını, "İnanna'nın Ölüler Diyarına İnişi" adlı mite dayanan "Gilgameş, Enkidu ve Ölüler Diyarı"nda olayların Uruk'ta geçtiğini ve Kutha'dan hiç bahsedilmediğini söylemektedir.³⁰ Ayrıca şehirlerin mite ait tabletler içerisinde farklılık gösterdiğine, bahsedilen yedi şehir adının sadece iki kaynaktan korunduğuna ve bu sıralamanın Kramer tarafından güneydoğudan kuzeybatıya doğru yeniden oluşturulduğuna dikkat çekmektedir.³¹ Sladek ise İnanna'nın yolculuk ettiği yönü dikkate alarak ölüler diyarı girişinin (ganzer) kuzeydoğudaki dağlık alanda olduğunu söylemiştir.³²

Katz, "İnanna'nın Ölüler Diyarına İnişi"nde ölüler âleminin bir krallık gibi görüldüğünü, mitin ölüler diyarına odaklanmadığından yeraltında mı yoksa dağlık alanda mı olduğunun belirlenemeyeceğini söylemektedir. Yazar ayrıca mitte, İnanna'nın gök cismi görünümüyle Venüs gezegeni olarak gökyüzünden dağ doruklarının üzerine doğru ve oradan da dağların ayağına inişinin, daha sonra da tekrar gökyüzünde görünüşünün yansıtıldığını düşünmektedir. Böylece ölüler âleminin yeraltında değil bir dağın eteğinde olduğunu varsayar.³³ Bu varsayım çerçevesinde mitte İnanna'nın, batıdaki bir dağın tepesinde bulunan ganzer'den girişinin ve doğuda sabahyıldızı (Venüs) olarak tekrar yükselişinin tasvir edildiğini söylemektedir. Yazara göre Sumerliler Venüs'ün batıdan kaybolup doğuda tekrar görünmesini, tanrıçanın gözden kaybolduktan sonra ovanın kuzeydoğu sınırına doğru uzanan dağların ardından ilerlemesiyle açıklamış olmalıydılar.³⁴ Bu mitte İnanna'nın gök cismi olarak betimlendiğine dair herhangi bir bilginin bulunmadığını

²⁸ Bahsedilen kısmın tercümesi şöyledir, st. 1-7: Uruk'ta Eanna'yı bıraktı, ölüler diyarına indi. Bad-tibira'da Emuškalamma'yı bıraktı, ölüler diyarına indi. Zabalam'da Giguna'yı bıraktı, ölüler diyarına indi. Adab'daki Ešarra'yı bıraktı, ölüler diyarına indi. Nippur'daki Baragdurgarra'yı bıraktı, ölüler diyarına indi. Kiš'teki Hursagkalamma'yı bıraktı, ölüler diyarına indi. Agade'deki Eulmaš'ı bıraktı, ölüler diyarına indi. Tercüme için bkz. ETCSL c.1.4.1.

²⁹ Buccellati 1982: 51.

³⁰ Katz 2003: 95.

³¹ Katz 2003: 17.

³² Sladek 1974: 63.

³³ Katz 2003: 61.

³⁴ Katz 2003: 97.

düşünmekteyiz. Böyle olduğunu varsaysak dahi batıda gözden kaybolup doğuda tekrar gökyüzünde beliren bir gezegen için batıdan doğuya yaptığı bu geçişi, tanrı Utu gibi, yeraltından gerçekleştirdiğini düşünmenin daha doğru olduğu kanaatindeyiz.

Biz Katz'ın varsayımlarına ve Buccellati'nin iddiasına katılmamaktayız. Çünkü st. 4'te ölümler diyarının gökyüzü ve yeryüzünün dışında bir yer olduğu açıkça ifade edilmektedir. Evren Sumerce'de an "gökyüzü" ve ki "yeryüzü" kelimelerinin birleşimi an-ki ile belirtilir.³⁵ Eğer Katz'ın iddia ettiği gibi ölümler âlemi yeryüzünde bir dağ ya da dağlık bölgede olsaydı "yeryüzünü terk etti" gibi bir ifade kullanılmazdı. Ayrıca mitin geneline baktığımızda İnanna ve diğer tanrılar insan biçimli (antropomorfik) betimlenmektedir.³⁶ Dolayısıyla, en azından bu mit bağlamında, tanrıçanın gök cismi olarak tasavvur edildiğini düşünmeye sevk edecek bir neden görememekteyiz.

Katz, metindeki İnanna'nın ölümler diyarına yönelişini ve sonra da inişini gösteren ğen "gitmek" ve e₁₁ "inmek" fiilleriyle Venüs gezegeninin gökyüzündeki düz ilerleyişinin ve daha sonra da bir dağın üzerinden yamacına inişinin yansıtıldığı görüşündedir.³⁷ Bu fiiller, bizce tanrıçanın antropomorfik görünüşüyle yeryüzünde ilerleyişini ve belirli bir noktadan yeraltına inişini göstermektedir. Katz, "Gilgameş Enkidu ve Ölüler Diyarı"nda ganzer'den bahsedilmesi, Enkidu'nun kurtarılması için tanrılara başvurulması, Enki'nin rolü ve acılı Ereškigal'e ait pasajların benzerliğinden dolayı bu mitin "İnanna'nın Ölüler Diyarına İnişi"ne dayandığını düşünmektedir. Öteki dünyayı açık bir şekilde yerin altında betimleyen "Gilgameş, Enkidu ve Ölüler Diyarı", "İnanna'nın Ölüler Diyarına İnişi"nden etkilenilerek oluşturulduysa neden bu iki mitte ölümler diyarının yeri farklı tasvir edilmektedir? Kanaatimizce "İnanna'nın Ölüler Diyarına İnişi"nden öteki dünyanın yeryüzünün altında bulunduğu anlaşılmaktadır. İlk satırda geçen ki-ğal ile de an-ğal'in zıttı olarak yerin altındaki dünyanın kastedildiğini düşünüyoruz. Ayrıca ki-ğal ifadesi, tanrıçanın sadık veziri Ninşubur'un Enlil'den kızı İnanna'yı kurtarmasını istediğinde aldığı cevap içerisinde de geçmekte ve burada ki-ğal ile ölümler diyarının kastedildiği daha iyi anlaşılmaktadır:

³⁵ Kramer 2001: 86; ePSD.

³⁶ İnanna yedi tanrısal gücü yanına almaktadır. Tanrısal güçleri bir takım ziyet eşyasından oluşur. Tanrıça başına tacını takar, gözüne sürme çeker, bedenini kumaşla kaplar, kolye ve küpeler takar (bkz. ETCSL c.1.4.1, st. 17-25; 105-113). İnanna bu satırlarda tamamen insan görünümüyle tasvir edilmektedir. Mitin devam eden satırlarında tanrıçanın antropomorfik olarak betimlendiğine dair birçok örnek bulunmaktadır.

³⁷ Katz, 2003: 96.

İnanna'nın Ölüler Diyarına İnişi 191-193³⁸:

191. [dumu-ğ_{u10}] an-gal al bí-in-dug₄ ki-gal al
bí-in-dug₄
192. [^dinanna] an-gal al bí-in-dug₄ ki-gal al bí-
in-dug₄
193. me-kur-ra me-al-nu-di-da sá bí-in-dug₄[-ga-
bí kur]-'re' hé-eb-ús
191. Benim kızım büyük göğü istedi, büyük yeri (de) istedi.
192. İnanna büyük göğü istedi, büyük yeri (de) istedi.
193. Ölüler diyarının tanrısal güçleri, istenmemesi gereken tanrısal güçlerdir, her kim onları aldıysa ölümler diyarında kalsın.

Enlil'in verdiği cevaptan hâkimiyet alanını arttırmak isteyen tanrıçanın büyük göğün yanı sıra büyük yeri, yani ölümler âlemini de ele geçirmek istediği anlaşılmaktadır. İnanna zaten bir gök tanrıçası olarak gökyüzünde otorite sahibidir. Enki'nin st. 220'de tanrıça için kullandığı "bütün ülkelerin hanımı"³⁹ ifadesinden İnanna'nın yeryüzünde de otorite sahibi olduğu anlaşılmaktadır. Tanrıçanın hâkim olamadığı tek yer Ereškigal'in yönetimindedir ve İnanna metnin ilk satırlarında aktarıldığı gibi gözünü ki-gal'e dikmektedir.

"Dumuzi ve Geştinanna" adlı metin, İnanna'nın ölümler diyarından kurtulmak için kendi yerine Dumuzi'yi verdiğini anlatan "İnanna'nın Ölüler Diyarına İnişi" mitinin son kısmıyla benzerlik göstermektedir. Metinde anlatılanlar kısaca şöyledir: Galla-demonları İnanna'yı Uruk'ta ölümler diyarına götürmek üzere yakalarlar.⁴⁰ Fakat tanrıça kendi yerine Dumuzi'yi galla-demonlarına verir. Dumuzi'nin, kayınbiraderi Utu'ya demonlardan kurtulmak için yalvarması üzerine Utu, bu isteği yerine getirir ve onun görünümünü değiştirir. Dumuzi, dağları ve çayırları sürünerek geçen bir yılın gibi demonlardan kaçır ancak peşini bırakmazlar. Metnin bizi ilgilendiren satırlarında Dumuzi, ölümler âlemiyle ilgili şöyle söylemektedir:

Dumuzi'nin Ölümü 40-41⁴¹:

40. kur ki-in-dar-ra-ğá ğiri-ğá ba-an-zé-er ur₅
nu-mu-un-da-'e₁₁'

³⁸ ETCSL c.1.4.1; Kramer, 1951: 9; Sladek 1974: 127, 167; Katz 2003: 262 vd.

³⁹ nin-kur-kur-'ra'-[ke₄] bkz. ETCSL c.1.4.1, st. 220.

⁴⁰ "İnanna'nın Ölüler Diyarına İnişi"nde büyük ve küçük galla-demonları, yer altı dünyasından çıkan İnanna'ya yerine birisini verene dek eşlik etmektedirler fakat burada ölümler diyarından kaçır İnanna'yı galla-demonlarının yakaladığı söylenmektedir.

⁴¹ Kramer 1980: 7 vd.; Katz 2003: 34, 100. Metin Eski Babil Devri'ne tarihlenmektedir.

41. úrugal ig-gal-àm igi-gá ba-an-gub ur₅ nu-u-un-da-^re₁₁¹
40. Ölüler diyarı benim çatlağımdır⁴². Ayağı kaymıştır, o (ölüler diyarı) çıkmama izin vermez.
41. Mezar bir büyük kapıdır, benim önümde durur, o (mezar) çıkmama izin vermez.

Tanrının öteki dünyaya gidişini ifade eden *zer ya da ğiri zer nehelşû*⁴³ “kaymak” veya “ayağı kaymak” fiili, burada yeryüzünden aşağıya doğru yapılan dikey bir hareketi göstermektedir. Metindeki ifadelerden mezarın ölüler âlemine giden yolun başlangıcı olduğunu öğrenmekteyiz. Eğer dünyaya çıkış kapısı mezar ise öteki dünya için de giriş kapısıdır. Demonların da ölüler diyarından mezardaki kapı aracılığıyla yeryüzüne çıkabildiklerini Udug-hul serisinden öğrenmekteyiz. Mezarlar iki dünya arasında bir nevi sınır işlevi görmektedir. Mieroop ise Akad Dönemi görsel malzemesi ve Sumerce kaynaklardaki bilgiler neticesinde ağaçların yaşayanların bulunduğu dünya ile ölüler âlemi arasında sınır işlevi gördüğü sonucuna ulaşmaktadır.⁴⁴

Ölüler âlemini yer altında tasvir ettiğini düşündüğümüz metinleri yukarıda inceledik. Bu kısımdan sonra ele alacaklarımız ise Katz'ın ölüler diyarının bir dağ şeklinde betimlendiğini düşündüğü metinlerdir. Bunlar kayıp oğullarını, kardeşlerini ya da kocalarını arayan kederli tanrıçalara ait ağıtları içermektedir. Ele alınan ağıtların bazılarının, ölüler âleminin yeri hakkında bilgi verdiği hususunda Katz ile hemfikir değiliz. “Dağ, yabancı ülke, ölüler diyarı” gibi farklı anlamlara sahip *kur* kelimesinin bu metinlerde hangi anlamının tercih edildiği tartışmalı olduğundan kelimenin Sumercesi (*kur*) kullanılmıştır.

“Ninhursağ'ın Erşemma'sı”⁴⁵ adlı metinde suyun alıp götürdüğü ve ismi belirtilmeyen kayıp tanrının annesi tarafından aranışı anlatılmaktadır.

⁴² İlk satırda geçen *kur ki-in-dar-gá* ifadesini Kramer, “benim kazılmış mezarım” şeklinde tercüme etmiştir fakat sözlüklerde *ki-in-dar* “çatlak, kırık” karşılığında kayıtlıdır, bkz. ePSD. CAD N/II (*nigişsu*), 214'te verilen bir örnekte (CT 16, 44: 88) *ki-in-dar*, *kur* ile birlikte geçmektedir. Yukarıda kullandığımız Katz'ın çevirisi kelimelerin asıl anlamlarını yansıtmaması bakımından daha uygundur.

⁴³ Bkz. CAD N/II, 149; ePSD.

⁴⁴ Mieroop 1979: 74.

⁴⁵ Erşemma, Sumerce'nin *emesal* lehçesi (kadın lisanı) ile yazılmış edebî eserlerdir, bkz. Leick 2003: 59. Bir ağıt türü olan *erşemma*'nın *şem-davulu* eşliğinde söylendiği ifade edilmektedir bkz. Kitchen 2003: 107.

Ninhursaĝ'ın Eršemma'sı 3-12⁴⁶:

3. ama-gan-ra èm-ša₆-ga-ni ú-gu mu-da-an-dé
 4. èm-hi-li-a a-e mu-da-an-dé
 5. ama-gan-ra aš-tar-tar ki-kin-kin kur-úr-ra
ba-te
 6. aš-tar-tar-re ki-kin-kin-e kur-úr-ra ba-te
 7. u₈-sila₄-kud-da-gin₇ na-an-gul-e
 8. üz-máš-kud-da-gin₇ na-an-gul-e
 9. kur-úr-ra ba-te kur-bàd-da ba-te
 10. e-ne iĝi-ni-ta ^unúmun àm-íl-íl-e ^ušú-mu<-un>
àm-íl-e
 11. ama-guruš-a-ke₄ gi-šú-šú-a àm-íl-íl-e
 12. ama-ù-mu-un-na gi-úr¹ gi-úr¹-ra ír àm-ma-ab-
zé-èm-e
3. Doğurgan anaya gelince, onun güzel olanı kaybordu.
 4. Su hoş olanı götürdü.
 5. Kur'un ayağını soran ve arayan doğurgan ana ise yaklaştı.
 6. Kur'un ayağını soran ve arayan ise yaklaştı.
 7. Kuzudan ayrılmış bir dişi koyun gibi o alıkonamaz.
 8. Oğlağından ayrılmış keçi gibi o alıkonamaz.
 9. Kur'un ayağı yaklaştı; kur'un tepesi yaklaştı.
 10. O kendi önünden numun-sazını kaldırdı, o şumun-sazlarını kaldırdı.
 11. Yiğidin annesi şušu-kamışlarını kaldırdı.
 12. Beyin annesi kamış çalılığın içerisinde gözyaşı döktü.

Metinde geçen “kur'un ayağı” ve “kur'un tepesi” ifadeleri, Ninhursaĝ'ın bir dağa yöneldiğini düşündürmektedir. Ayrıca tanrıçanın kur'un ayağına ulaştığında saz ve kamışları kaldırarak oğlunu araması, yeryüzündeki sulak bir bölgenin tasviri gibi görüldüğünden düşüncemizi destekler niteliktedir. Katz, tanrıçanın oğlunu arama istikametinin ölüler diyarı olduğunu varsayması sebebiyle kur kelimesinin hem bir dağı hem de ölüler diyarını belirttiğini söylemektedir. Bunun yanı sıra Ninhursaĝ'ın izlediği yola ait tasvirten hareketle tanrıçanın ölüler âlemine gidiş güzergâhının Sumer'in güneyinden doğu-kuzeydoğu yönünde olduğunu ileri sürmektedir.⁴⁷ Ancak metinde Ninhursaĝ'ın ölüler diyarına yöneldiği sonucuna ulaşacak herhangi bir bilgi veya ifade bulunmamaktadır. Oğlu kaybolan tanrıça onu bulabilmek için bir dağa yönelir. Oğlunu bulana göksel yıldız benzer bir şey vereceğini söyler. Metnin sonunda acılı anneye oğlunu

⁴⁶ Katz 2003: 19; Kramer 2002: 394 vd.

⁴⁷ Katz 2003: 20.

boşuna aramaması, onun ölüler diyarında (arali) bulunduğu ve görevlilerin onu bırakmayacağı söylenmektedir.⁴⁸ Ninhursağ'ın, arayışının başlangıcında suda kaybolan oğlunun öldüğünden haberi yoktur. Böylelikle tanrıça ölüler diyarına yönelmiş olamaz. Metinde geçen kur kelimesi “dağ” karşılığında kullanılmıştır ve acılı anne arayışını bir dağ yönünde yapmaktadır. Burada kur kelimesi “dağ” karşılığıyla kullanıldığından anlam karmaşasını önlemek amacıyla öteki dünya için arali tercih edilmiş olmalıdır. Artemov, bu ağıtta ölüler diyarından söz edilmediği şeklindeki düşüncesini bizden daha önce belirtmiştir. Fakat metnin sonundaki arali'nin Ninhursağ'ın oğluna ait ölü bedeninin aranması gereken yer olduğunu ve ölüler diyarını belirtmediğini dile getirmektedir.⁴⁹ Bu açıklamalardan sonra bu ağıtta ölüler diyarının yeri ile ilgili herhangi bir bilgi bulunmadığını ve dolayısıyla öteki dünyanın dağ şeklinde betimlenmediğini söyleyebiliriz.

Türkçeye “Bozkırdaki İlk Ot” şeklinde çevirebileceğimiz “Edina-usağake” adlı metinde bir tanrıça, tanrı Damu için ağıt yakmaktadır. “Edina-usağake”, Dumuzi ve Damu gibi çeşitli tanrılara yakılan ağıtları içeren birçok farklı kaynaktan oluşmaktadır.⁵⁰ Bunlardan SK 46 IV'te adı dile getirilmeyen tanrıça, ölü tanrı Damu'ya “dönüşü olmayan yol”da birlikte yürümeyi teklif eder ve kur'un eteğine doğru yol alırlar:

SK 26 IV 1-9⁵¹:

1. [al-di ga-da-an-ğen ğuruş-me-en ha-ra-n]a nu-g[i₄-gi₄]
 2. a ʾġuruş ʾ ğuruş-^dda-[mu-ğ_u₁₀]
 3. i-in-di i-in-di gaba-kur-ra-[šè]
 4. u₄-zal u₄-zal kur-mud¹-š[è]
 5. a-urin-a šub-ba ù-mu-un na-šè
 6. a-tù e₄-silim-ma nu-zu-šè
 7. kaskal àm-ma-an-du til-til-le-šè
 8. SÍR-da ù-mu-un niğın-šè
 9. maš-gán gudu₄-ge₁₈-ne-šè
1. “Eğer istersen, seninle yürüyeyim, sen delikanlı, dönüşü olmayan yolu.
 2. Ey delikanlı, delikanlı Damu'm.”
 3. O gider, o kur'un eteğine doğru gider.

⁴⁸ Ağıtın Türkçe çevirisi için bkz. Kramer 2002: 395.

⁴⁹ Artemov 2012: 9 vd.

⁵⁰ Jacobsen 1987: 56.

⁵¹ Eski Babil Dönemi'ne tarihlenmektedir ve metnin Yeni Asurca-Sumerce ikili versiyonu da bulunmaktadır, bkz. Katz 2003: 24, 316 vd.; Jacobsen 1987: 71.

4. Gün bitiyor, gün bitiyor karanlık/korkunç kur'a doğru.
5. Kan ve suyun içerisine düşen beye,
6. hiçbir arınma ve iyileştirici suyu bilmeyene,
7. yürüeni tüketen yola,
8. kuşatılmış beyin ...sına,
9. kutsal yağ sürülmüş olanların meskenine.

İlk satırda geçen “dönüşü olmayan yol” deyimini ölümler âleminin yolunu ifade etmektedir. Benzer ifadeler “İnanna'nın Ölüler Diyarına İnişi” st. 84'te “gidenlerin geri dönemediği yol” ve st. 83-84'te “dönüşü olmayan ülke” şeklinde geçmektedir.⁵² “Dumuzi'nin Ölümü” st. 51'de ölümler diyarı için “dönüşü olmayan ülke” denilmektedir.⁵³ Katz, 3. satırda geçen gaba-kur-ra ifadesinin “dağın kenarı” anlamında kullanıldığını düşünmekte ve kur-mud¹-šè “karanlık/korkunç dağa doğru” ifadesinin de gerçek bir dağdan söz edildiği yönündeki düşüncesini desteklediğini söylemektedir.⁵⁴ Jacobsen, bu ifadeyi “dağların göğsü” şekilde tercüme etmiştir.⁵⁵ Ağıtta yer alan betimlemeler ölümler âleminde söz edildiği izlenimi uyandırmaktadır. Eğer kur, “dağ” ya da “dağlık bölge” karşılığında kullanıldıysa ölümler diyarının bir dağ ya da dağlık alanda bulunan bir yer olarak tasvir edildiği düşünülebilir. Metnin 4. satırında geçen “gün bitiyor karanlık kur'a doğru” cümlesiyle güneşin batışına yapılan gönderme, ölümler âlemi için kullanılan “gün batımının yeri” ifadesini çağrıştırmaktadır. “Karanlık/korkunç kur” ile ölümler diyarı kastediliyorsa ölümler âleminin yeri ya da girişi hakkında batı işaret ediliyor olabilir. Fakat Artemov, Katz'ın iddia ettiği gibi bu ağıtta ölümler diyarının bir dağ olarak yansıtılmadığını ve hatta ölümler âleminin konumu hakkında da bilgi vermediğini belirtmektedir.⁵⁶

“Edina-usağake”ye ait SK 45 numaralı metinde yine bir tanrı kur'un ayağında ağlar vaziyette tasvir edilmektedir:

SK 45 8-11⁵⁷:

8. [ğur]uš ki-kur-úr-ra-ka ír im-ma-ni-[in-še₈]
9. [li-b]i¹-ir-ù-mu-un-s[u_x-di] ki-kur-úr-ra-k[a] ír im-ma-ni-in-[še₈]

⁵² Bkz. ETCSL c.1.4.1.

⁵³ Kramer, 1980: 10.

⁵⁴ Katz 2003: 25. Ayrıca Katz, gaba-kur-ra ifadesinin Ninhursağ'ın Erşemma'sı adlı metninde geçen kur-úr-ra “dağın ayağı” ile aynı yeri belirtiyor olabileceğini söylemektedir.

⁵⁵ Jacobsen 1987: 71.

⁵⁶ Artemov 2012: 12. Yazar, ağıttaki bazı kısımları farklı değerlendirmektedir.

⁵⁷ Katz 2003: 22 vd.; Jacobsen 1987: 84. Metin Eski Babil Dönemi'ne tarihlenmektedir.

10. [ğuruš] ki-kaskal-la-ka àm-da-til-til-le-e[š-àm]
11. mu-lu-sír-an-na-ğ_u₁₀ ki-kaskal-la-ka àm-[da]-til-til-le-e-eš-àm
8. Kur'un ayağının bulunduğu yerde delikanlı ağlar.
9. Haberci Umunsudi kur'un ayağının bulunduğu yerde ağlar.
10. Delikanlı, onların onu bitirdiği yolun bulunduğu yerdedir.
11. Benim Mulusiranna'm onların onu bitirdiği yolun bulunduğu yerdedir.

Katz, genç tanrı çoktan öldüğü için ağıttaki “kur'un ayağı” ifadesinin ölüler diyarını kastetmesi gerektiğini ve ölüler diyarının gerçek bir dağ şeklinde betimlendiğini ifade etmektedir.⁵⁸ Yolla ilgili tasvir, SK 26 IV'te betimlenen ölüler diyarının yolu ile benzerlik gösterir.

“Lisin'in Ağıtı” adlı metinde yine kayıp bir tanrı nehirde aranmaktadır:

Lisin'in Ağıtı 34-39⁵⁹:

34. dirig-mèn dumu-ğ_u₁₀ dirig-mèn nam-ba-an-si-si-ge
35. dumu-^dli₉-si₄-ğ_u₁₀ dirig-mèn nam-ba-an-si-si-ge
36. nibru^{ki}-a nam-mu-un-niğın-ne u₄-da hu-mu-un-na-ab[-x]
37. hu-mu-un-na-ab-dug₄ húl-NE-NE-a-ka húl ba[-x-x]
38. ambar-ra šà kin-kin-ma-ni-ib dumu-ğ_u₁₀ ba-ğar[x-x-x]
39. i₇-da šà-sù-ud ğál-şu-mu-un-na-ab dumu-ğ_u₁₀[x-x]
34. Aşağıya yelken açan sen, oğlumu incitme, aşağıya yelken açan.
35. Aşağıya yelken açan Lisin'in (oğlunu), benim oğlumu incitme.
36. ...dığı zaman onu Nippur'un etrafında dolaştırma.
37. O, ona[?] şöyle söyleyecek: Onların sevinci, sevinç ...
38. Onu benim için bataklıkta ara! Oğlumu ...
39. Nehirde, derinde onu bul ... oğlumu ...

⁵⁸ Katz 2003, 23.

⁵⁹ Kramer 1982, 133-144; Katz 2003, 18 vd. Metin Eski Babil Devri'ne tarihlenmektedir.

Ağıtta kaybolan tanrının ölümler âlemine gittiği, en azından metnin hasarlı olmayan kısımlarında, ifade edilmemektedir. Katz, Lisin'in Ağıtı'nı da ölümler diyarının yeri hakkında bilgi veren metinler içerisinde ele almıştır. Metnin giriş kısmında yemeden içmeden kesilen acılı anne Lisin'in durumu betimlenmektedir. Ağıtta tanrıçanın, "Ninhursağ'ın Erşemma'sı"ndaki gibi, nehirden kaybolan oğlunu aradığı anlatılmaktadır. Tanrıça, yaktığı ağıtta babası tarafından kendisine karşı çıkarılan fırtına nedeniyle oğlunu sulara teslim ettiğini söyler. Ardından aşağı doğru yol alan bir yelkenciden oğlunu incitmemesini ve onu bulup kendisine getirmesini ister. Son kısımda Lisin'in oğlu yüzünden düştüğü perişan durum aktarılmaktadır. Metin birçok yönüyle "Ninhursağ'ın Erşemma'sı" ile benzerlik gösterir. İki metinde de ölümler diyarı yönünde bir arayıştan söz etmek güçtür. Tanrıçalar daha çok yeryüzünde kaybolan oğullarını arar gibi görünmektedir.

Katz yukarıda ele alınan kaynaklarda öteki dünyanın konumu hakkında verilen bilgilerin yeryüzüne işaret ettiğini söylemektedir. Hatta "İnanna'nın Ölümler Diyarına İnişi" mitini de bunlar içerisinde saymaktadır. Yazara göre kur kelimesinin geçtiği metinlerin hepsi, ölümler diyarını gerçek coğrafi bir yer olarak betimlemektedir.⁶⁰ Ayrıca bu inancın Sumer asıllı olduğunu, ölümler diyarını yer altına konumlandıran düşüncenin ise Eski Babil Devri'nde açık bir şekilde görüldüğünü ve Sami kökenli olduğunu varsayar.⁶¹ Artemov, böyle bir ayrımı yapmanın mümkün olmadığını ve söz konusu iki farklı inancın çelişkili olmasına rağmen daha eski dönemlerden beri yan yana görüldüğünü söylemektedir.⁶² Steinkeller ise Katz'ın Sumerlilerin Akadlılardan farklı bir ölümler diyarı inancına sahip oldukları ve evreni yatay tasavvur ettikleri şeklindeki iddialarına katılmamaktadır. Yazar Sumerliler ile Samilerin ölümler âlemi hakkındaki inançlarını ayırt etmenin mümkün olmadığını ve III. Binyıl'dan kalma belgelerde öteki dünyayla ilgili bilgiler az olsa da Sumerlilerin dikey bir evren tasavvur ettiklerini gösteren yeteri kadar kanıtın bulunduğunu dile getirmektedir.⁶³

Sonuç olarak Steinkeller ve Artemov gibi, mevcut kaynaklara göre uzun yıllar bir arada yaşamış ve ortak bir kültür oluşturmuş olan Sumerliler ile Samilerin öteki dünyayla ilgili inançlarında kesin bir ayrım yapılamayacağı kanaatindeyiz. Genç tanrılar için yakılan ağıtlarda ve "İnanna'nın Ölümler Diyarına İnişi"nde öteki dünyanın yeryüzünde betimlendiği şeklindeki Katz'ın iddiası da bizce sağlam gerekçelere dayanmamaktadır. Özellikle "Ninhursağ'ın Erşemma'sı" ve "Lisin'in

⁶⁰ Katz 2003: 58.

⁶¹ Katz 2003: 54.

⁶² Artemov 2012: 27.

⁶³ Steinkeller 2007: 231-232.

Ağıtı”nda ölüler diyarının konumu hakkında bilgi verilmediği düşüncesindeyiz. “Edina-usağake”deki tasvirlerden hareketle yeryüzünde bulunan bir ölüler âleminde söz etmek mümkün görünmektedir. Gerçekten Sumerlilerin özgün düşüncelerinde öteki dünya yeryüzünde bir yerdeyse dahi çoğu Eski Babil Devri’ne tarihlenen bu mitolojik kaynaklardaki izi çok belirgin değildir. Diğer yandan çalışmamız neticesinde öteki dünyanın yer altında olduğuna dair metinlerde birçok delilin bulunduğunu söyleyebiliriz.

KAYNAKÇA ve KISALTMALAR

- Artemov 2012: N. Artemov, “The Elusive Beyond: Some Notes on the Netherworld Geography in Sumerian Tradition.”, *OBO* 256, 2012, 1-30.
- Black-Green 2003: J. A. Black - A., Green, *Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia: An Illustrated Dictionary* (2. ed., reprinted), London 2003.
- Buccellati 1982: G., Buccellati, “The Descent of Inanna as a Ritual Journey to Kutha”, *SMS* 4/3, 1982, 51-57.
- CAD The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago, Chicago 1956vd.
- ePSD S. Tinney et al., The Electronic Pennsylvania Sumerian Dictionary(<http://psd.museum.upenn.edu/epsd/index.htm>)2006.
- ETCSL J. A. Black, G. Cunningham, J. Ebeling, E. Flückiger-Hawker, E. Robson, J. Taylor and G. Zólyomi, *The Electronic Text Corpus of Sumerian Literature* (<http://etcsl.orinst.ox.ac.uk/>), Oxford 1998–2006.
- Gadotti 2005: A. Gadotti, ‘*Gilgamesh, Enkidu, and the Netherworld*’ and the *Sumerian Gilgamesh Cycle*, UAVA 10, Berlin; Boston: De Gruyter 2014.
- Geller 1985: Geller, M. J., *Forerunners to Uduĝ-Hul, Sumerian Exorcistic Incantations*, FAOS 12, Stuttgart 1985.
- Geller 2000: M. J. Geller, “The Landscape of the ‘Netherworld’”, *RAI* 44/III, 2000, 41-49.
- Hart 2012: H. Hart, *Mısır Mitleri*, (çev. M. S. Türk), Ankara: Phoenix 2012.
- Heimpel 1986: Heimpel, W., “The Sun at Night and the Doors of Heaven in Babylonian Texts”, *JCS* 38/2, 1986, 127-151.

- Horowitz 1998: W. Horowitz, *Mesopotamian Cosmic Geography*, MC 8, Winona Lake 1998.
- Jacobsen 1987: T. Jacobsen, *The Harps that Once...: Sumerian Poetry in Translation*, New Haven: Yale University Press 1987.
- Jagersma 2007: B. Jagersma, "The Calendar of the Funerary Cult in Ancient Lagash", *BiOr* 64/3-4, 2007, 289-307
- Katz 2003: D. Katz, *The Image of the Netherworld in the Sumerian Sources*, Bethesda: CDL Press 2003.
- Katz 2010: D. Katz, "The Naked Soul: Deliberations on a Popular Theme", In J. Stackert et al. (eds.) *Gazing on the Deep, Studies in Honor of Tzvi Abusch*, Bethesda: CDL Press 2010, 107-120.
- Kitchen 2003: K. A. Kitchen, *On the Reliability of the Old Testament*, Grand Rapids: Eerdmans 2003.
- Kramer 1951: S. N. Kramer, "'Inanna's Descent to the Nether World Continued and Revised' Second Part, Revised Edition of Inanna's Descent to the Nether World", *JCS* 5, 1951, 1-17.
- Kramer 1960: S. N. Kramer, "Death and Nether World According to the Sumerian Literary Texts", *Iraq* 22, 1960, 59-68.
- Kramer 1980: S. N. Kramer, "The Death of Dumuzi: A New Sumerian Version", *AnSt* 30, 1980, 5-13.
- Kramer 1982: S. N. Kramer, "Lisin, The Weeping Mother-Goddess: A New Sumerian Lament", *Zikir Šumim: Assyriological Studies Presented to F.R. Kraus on the Occasion of His Seventieth Birthday*, Leiden : E. J. Brill 1982, 134-144.
- Kramer 2001: S. N. Kramer, *Sümer Mitolojisi*, (çev. H. Koyukan), İstanbul: Kabalcı Yayınevi 2001.
- Kramer 2002: S. N. Kramer, *Tarih Sümer'de Başlar*, (çev. H. Koyukan), İstanbul: Kabalcı Yayınevi 2002.
- Leick 2003: Leick, G., *Dictionary of Ancient Near East Mythology*, London, New York: Taylor & Francis e-Library 2003.
- Mieroop 1979: M. van de Mieroop, "Mountain and Tree as Sign of the Netherworld in Akkadian Art", *OLP* 10, 1979, 69-74.
- Potts 1997: D. T. Potts, *Mesopotamian Civilization: The Material Foundations*, New York: Cornell University Press 1997.
- Ragavan 2013: D. Ragavan, "Entering Other Worlds: Gates, Rituals, and Cosmic Journeys in Sumerian Sources", *OIS* 9, Chicago: Oriental Institute 2013, 201-221.

- Sevinç Erbaşı 2013: F. Sevinç Erbaşı, *Hititlerde Öteki Kurban ve Büyü: Cenaze/ Diğer Ritüeller*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2013.
- Sladek 1974: W. R. Sladek, *Inanna's Descent to the Netherworld*, Ph.D. thesis, Johns Hopkins University, Baltimore 1974.
- Steinkeller 2007: P. Steinkeller, "On Sand Dunes, Mountain Ranges, and Mountain Peaks", *AS* 27, Chicago: Oriental Institute 2007, 219-232.
- Veldhuis 2003: N. Veldhuis, "Sumerian Literature", *Cultural Repertories: Structure, Function and Dynamics*, Louvain: Peeters 2003, 29-43.
- Wiggermann 1999: F. A. M. Wiggermann, "Nergal B. Archäologisch", *RIA* 9, Berlin: de Gruyter, 1999, s. 215-223.
- Zólyomi 2010: G. Zólyomi, "Hymns to Ninisina and Nergal on the Tablets Ash 1911.235 and Ni 9672", *Your Praise is Sweet: A Memorial Volume for Jeremy Black from Students, Colleagues and Friends*, London: British Institute for the Study of Iraq 2010, 413-428.

